

ФЕНОМЕН ПОГРАНИЧЧЯ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджується феномен пограниччя як соціокультурний феномен. Висвітлюються історія вивчення кордонів і пограниччя. Розглянуто концептуалізацію феномену пограниччя, визначено його соціокультурну специфіку та динаміку первинні напрямки діяльності та головні завдання відновленої організації. Встановлено, що пограниччя є певним регіоном з соціальною, культурною, економічною, політичною специфікою та дуже багатоманітним феноменом. З'ясовано, що поліваріантність пограниччя визначається характером кордону.

Ключові слова: пограниччя, межа, кордон, регіон.

Maria Gul. Phenomenon of Pogranichchya: sociocultural aspect

The article examines phenomenon of frontier as a sociocultural phenomenon. Highlights the history of the study of borders and borderlands. Conceptualization of the phenomenon are considered frontier, its socio-cultural specificity and dynamics. primary activities and the main task of the restored organization. Established that the frontier is a certain area of social, cultural, economic, political specificity and very diverse phenomenon. It was found that polivariantist frontier determined by the nature of the border.

Keywords: frontier, border, border region.

Дискусія про поняття – одне з найважливіших завдань гуманітарної науки. Від того, як визначаються ті або інші базові категорії, залежить зміст будь-якої теорії. Від того, як задаються категорії, залежить і аналіз емпіричних даних.

Багатогранність явища пограниччя є причиною складнощів, що виникають під час проведення аналізу, а особливо намагань дефініювати це поняття. До сьогодні точаться суперечки між антропологами, соціологами,

істориками, соціолінгвістами, філологами щодо цього терміна. Кожна наукова дисципліна приписує культурним пограниччям свої сенси, бачення та проблеми.

Здебільшого пограниччя сприймається нами на початку як простір географічний (Білорусія, Україна, Румунія), або як простір, де взаємодіють різні культури, історії, релігії, мови. І саме тому складно зрозуміти, в чому його відмінність і де його місце в традиційних гуманітарних напрямках – соціології, культурології, історії та інших.

Дискусія про поняття “пограниччя”, “межа”, “рубіж”, “фронтир”, “прикордоння”, “околиця” ведеться декілька років. Але вже за цей час в рамках дискурсу теорії пограниччя, почали використовуватися вказані категорії дослідниками в самому різному контексті і сенсі. Така неоднозначність у вживанні вказаних концептів не є тільки твердженням різних позицій авторів, небажанням працювати в загальній термінології, а, швидше є наслідком інтелектуальної роботи коли нова термінологія потрапляє в дискурсивний простір і починає розглядатися дослідниками “з одного” або “з іншого боку”, отримуючи все більш глибоке осмислення, а також – різноманітних значень сенсів понять. Тому повернутися до питання походження основних категорій теорії пограниччя є дуже важливим. Це не означає, що, розібравшись з іноземною термінологією, нам стане легше визначитися із співвідношенням базових понять. Але, така робота також дозволить прослідкувати причини зростання інтересу до прикордонної тематики і виявити в пограниччі раніше не заплановані сенси і перспективи наукового пошуку в цій області для дослідників.

Сам по собі термін “пограниччя”, що став калькою англійського терміну “borderland” є багатозначним. Його використання в європейській та американській науковій традиції на початку XXI століття стало актуальним для археології, історії, соціології, політичної науки, гуманітарної географії, релігієзнавства, філософії. В рамках теорії пограниччя виникають дослідження різного роду меж – “frontier studies”, “border studies” і “boundary

studies”. Кожна категорія перекладається як “межа”, але при цьому має різне смислове навантаження. Саме з цієї причини в англomовному гуманітарному просторі існує декілька прикордонних теорій, які, постійно взаємодіючи один з одним, поступово власні межі перетворюють на одну складноорганізовану область наукових досліджень.

Загалом теорія пограниччя в найзагальнішому вигляді може бути класифікована на два теоретичні підходи: 1) ті, що є аналітичними моделями, пов’язаними з географічним простором, – і тоді в їх розробці головне значення мають історики, політологи, антропологи, географи, археологи; 2) теорії, які розглядають уявні, соціальні, культурні межі; вивчати такі межі в рамках певної дисципліни неможливо. Звичайно, якщо говориться про межі соціальних організацій, статусів, символічних полів, то ці межі теж виявляються прив’язаними до певної території, але методологічний підхід дослідження буде іншим, чим в першому варіанті. В першу чергу соціального дослідника може цікавити сам суб’єкт – колективний (груповий) або індивідуальний і його здатність вибудовувати межі своєї присутності в публічному просторі.

Тому пограниччя можна визначити, як соціокультурний феномен, який репрезентується як певний локалізований регіон з соціальною, культурною, економічною, політичною специфікою. Він має розглядатися не як фізичний простір, але як заселений простір. Пограниччя соціально освоєне, осмислене і проінтерпретоване людьми, що населяють його, і стало частиною їх “життєвого світу”.

Аналіз пограниччя як соціокультурного феномену має розпочинатися з розгляду пограниччя в руслі трансформацій, що відбуваються в кінці ХХ ст., в політичній культурі. Це знайшло свій вираз в зміні уявлень про роль держави в культурній політиці, організації і управлінні територіями. Одним з проявів цієї трансформації стала трансгранична співпраця, головними учасниками якої є не центральні органи влади, а прикордонні адміністративно-територіальні одиниці і цивільні громади [3, с.166].

Кордон це вже не бар'єр для заборони експансії зовнішніх супротивників, а джерело нових можливостей для розвитку суміжних держав. Значення для аналізу пограниччя мають і загальнокультурні трансформації у сучасному світі, які знаходять вираження у формуванні постмодерністської культури, однією з основних характеристик якої є неприйняття уніфікації. Постмодернізм підсилює відмінності, диференціацію. Пограниччя, з його культурною різноманітністю та поліваріантною історією стає своєрідним полігоном постмодерністської культури.

Досліджувати феномен пограниччя потрібно у контексті соціального простору – уявити досліджуваний терен як пограниччя культур, етносів, держав, спільнот, традицій, норм та цінностей або як терен, в якому відбувається накладення соціальних структур (просторів, вимірів) на географічний (фізичний) простір суспільства [3, с.168].

Таким чином, “пограниччя” – це специфічний соціокультурний та етносоціальний простір, розташований на межі культур, етносів, певних політичних утворень.

Оскільки поняття “пограниччя” є полісемантичним, то існує і декілька підходів до визначення його видів.

Найбільш евристичну типологію феномену “пограниччя” подає Кочан В.М. у своїй праці “Типологія пограниччя”, де виділяє такі типи:

- “перехідне” пограниччя – регіон активної культурної взаємодії, плавної зміни культурних ознак від однієї культури до іншої;

- “стикове” пограниччя – територія, що примикає до кордону між територіально стабільними культурами в умовах, коли головною функцією такого кордону є бар'єрна;

- “фронтирне” пограниччя – регіон освоєння. Це пограниччя, яке мігрує в напрямі від культурно розвиненої території до території яка освоюється, колонізується [3, с.169].

Специфічно віднісся до виокремлення видів пограниччя Паркер. Він стверджує, що border і фронтир складаються з різного типу boundary-меж (географічних, політичних, демографічних, культурних і економічних). Він називає всі види boundary-меж boundary-набором або матрицею. У його концепції border і фронтир – два протилежні типи меж: перша (boundary-межа) жорстка, статична, лінійна; друга (фронтир) – м'яка, змінна і зональна. Паркер, вибудовувавши модель під назвою “континуум boundary-динаміки”, указує на основну складність аналізу моделі взаємодії меж: “Різноманітність меж, вимірювана в континуумі, дуже загальна, і таким чином модель може не уловлювати всіх нюансів прикордоння. Я думаю, що важливо не перенавантажувати, не ускладнювати модель, додаючи дуже багато категорії до континууму” [5, с.41-45].

Тому Паркер виділяє п'ять типів меж:

- 1) географічну (клімат, природні особливості, екологія, навколишнє середовище, природні межі – річки, гори);
- 2) політичну (адміністративне ділення, військова влада, політична динаміка, політичне домінування, колонізація пограниччя, “закриття”/ “відкриття” фронтира, переміщення фронтира);
- 3) демографічну в широкому сенсі (взаємодія етнічних груп, чисельність населення, здоров'я, тендерна класифікація населення, демографічні зрушення, прихована міграція, характер поселень, характер етногенезу: злиття або фрагментація);
- 4) культурну (лінгвістична, релігійна, артефактна, культурні практики);
- 5) економічну (виробництво, екосистема, залученість мігрантів, транспорт, прикордонна торгівля, контроль).

Отож, можна сказати, що різноманітні об'єктивні умови: економічні, політичні, географічні, історичні, а також набір суб'єктивних чинників, що забезпечують систему координат суспільного розвитку, несуть в собі можливість різних підстав для класифікації пограниччя. Орієнтуючись на

домінуючі чинники, можна конкретизувати пограниччя, виділивши бікультурні та полікультурні типи його прояву.

За ступенем культурної дистанції між межуючими соціокультурними спільнотами пограниччя діляться на культурно-варіативні, які представляють собою співіснування близьких культур, і культурно-протиставлені, де граничать співтовариства, що відносяться до різних цивілізацій.

За ступенем домінування однієї з взаємодіючих культур пограниччя можна розділити на симетрично-культурні та асиметрично-культурні.

Відповідно до домінуючих функцій в “роботі” державного кордону можна виділити відкриті і закриті пограниччя.

Феномен пограниччя є багатогранним у своєму наповненні смислів. І якщо пограниччя розглядати як простір, де взаємодіють різні культури, історії, релігії, мови не можна оминати соціум, який наповнює цей простір.

Простір не існує сам по собі, він є створений суб'єктами, вступаючими в певні відносини. Вхідження в соціальний простір означає входження в область власної межі, а також допущення разом з власним існуванням існування інших суб'єктів і інститутів. Разом з тим і соціальний простір досягає людини тільки в області власної межі. Також можна стверджувати, що суб'єкт, звернений до комунікації, зобов'язаний прагнути до власної межі. Так виникає питання про суб'єкта і його межі, а також про особливі прикордонні ситуації, що забезпечують існування складної реальності: людини, наділеної свободою волі, і соціального простору. Така ситуація указує на нормативні підстави соціального порядку.

Треба також відзначити, що перехід від територіальності до просторовості не відмінняє жодного елемента території. Просторовість додає нові елементи до територіальності. Територіальність здійснює якісний стрибок – через прийняття в себе нового елемента. Таким елементом є межа. В рамках територіальності межа – це завжди лінія межі, лінія, яка обмежує площину і поверхність [1, с.169-171]. У просторі межа перестає виконувати

функції граничної лінії – вона сама є простором, пограниччям, в якому зосереджені якість простору і людський світ.

Тому зона пограниччя може бути широкою і вузькою, оскільки обумовлюється межами побудови ідентичних собі просторів: такі простори можуть бути величезними співтовариствами, а можуть полягати в окремому суб'єктові. І, мабуть, це природний порядок сприйняття соціального світу: внутрішні практики визначають соціальний порядок. Тому можна стверджувати, що для того щоб скласти уявлення про соціальний простір, про соціальний порядок необхідно побачити не тільки окремі межі, а й, треба побачити, як вони співвідносяться одна з іншою. Так, є межі – культурні і цивілізаційні. Такі межі – є умовою взаємодії культур і традицій, а їх вірна інтерпретація – умова історичного процесу. Межі виявляють унікальний зміст культури і цивілізації. Говорячи про культурні та цивілізаційні межі у соціокультурному просторі не можна оминати політичних меж. Хоча цивілізаційні межі не є прямою умовою існування політичних меж, так само як і політичні межі не обов'язково створюють певну цивілізацію. Політичні межі можуть бути частиною цивілізаційної межі, але не обов'язково. Це ж твердження відноситься і до співвідношення меж політичних і культурних. Ця неправильність, неспівпадання меж є умовою соціальної динаміки і розвитку людства. Якби було інакше і культурні межі співпадали б з межами політичними і цивілізаційними, людським світом був би конгломерат замкнутих і час від часу воюючих на знищення общин найпримітивнішого, недиференційованого соціального устрою.

Походження культурних меж природного порядку; вони існують, оскільки існує на те тисяча причин – географічних, мовних, психологічних, генетичних і поетичних. Цивілізаційні межі існують, поки існує не просто суспільство, а суспільство, яке свідомо і цілеспрямовано створює собі свої межі. Але не можна оминати також політичні межі, що виражають суть влади.

Вище сказане показує, що пограниччя як соціокультурний феномен ґрунтується на таких його особливостях:

- пограниччя являється територіально прив'язаним;
- виступає як специфічний регіон;
- володіє власною динамікою розвитку.

Ці особливості дозволяють розглядати пограниччя з трьох точок зору. Перша демонструє соціокультурний підхід, згідно якому прикордоння – це контакти між двома і більше етнокультурними спільнотами, локалізовані в просторі. Друга реалізує просторово-географічний підхід, що розуміє під пограниччям тільки територію, яка знаходиться поблизу кордону і далеко від центру. Третій підхід здійснює особово-культурний дискурс. Він фокусує увагу на тому, що пограниччя – це місце формування певного типу особи прикордонного суспільства.

Пограниччя – це регіон, буття людей якого нерозривно пов'язане з існуванням кордону, похідного від нього. Для аналізу пограниччя істотним є те, що кордон не тільки закриває комунікативні потоки, але і дає можливість здійснення “переходу” через нього, структуруючи тим самим складні процеси комунікації. Тому концептуалізація пограниччя залежить від типу кордону. Різноманітність кордонів і можливостей їх впливу на прикордонні території визначають полісемантичність поняття “пограниччя”. Внаслідок чого, докладна і точна дефініція “пограниччя” неможлива. Зміст поняття пограниччя включає:

- просторову обмеженість (регіональність);
- наявність взаємодії з іншими етнокультурними групами і спільнотами;
- особливий вплив кордону на взаємозв'язок і взаємодію населення суміжних територій [2, с.71].

В результаті дії відмічених чинників феномен “пограниччя” виявляється надзвичайно різноманітним по своїх характеристиках. Тому

детальний аналіз феномена пограниччя можливий виключно через його типологію.

Важливе значення у формуванні культурного простору в координатах географічного належить етнонаціональній культурі. Значущості набувають висновки представників семіотичної школи, які вказують, що одним з основних механізмів семіотичної індивідуальності є кордон. Його можна визначити як межу, на якій закінчується періодична форма. Цей простір визначається як “наш”, “свій”, якому протистоїть “їхній”, “чужий”. Поняття кордону, як підкреслює Ю. Лотман, двозначне, він полілінгвістичний. Прикладом взаємопроникнення культур є двополярність міст, наприклад, Львова, Чернівців, Познані, Вроцлава. Відповідно до гнучкості культури зростає здатність ідентичності до зміни або трансформації. Наприклад, характерною рисою індивіда пограниччя є культурна маргінальність [2, с.72].

Специфічні соціально-культурні регіони викликають дослідницький інтерес українських та зарубіжних вчених. Як підкреслюють Т. Зарицький, Б. Яловецький, О. Стегній, М. Чурилов, регіон як соціально-територіальна спільнота характеризується локалізацією суспільних відносин. Регіон постає не лише економічним простором, але й простором певної соціальної структури. Ідентичність та ідентифікаційні процеси на таких теренах відбуваються на символічному рівні. Створюється регіональний символічний універсум, формуються транскордонні регіони із власною ідентичністю, в якій локальна, або регіональна ідентифікація домінує над іншими. При цьому на етнічно змішаних територіях (фактор міжетнічних контактів тут надзвичайно сильний, майже головний) спостерігається сукупність декількох ідентичностей, в яких етнічний аспект виражений найсильніше [4, с.73].

Застосування концепції пограниччя (в її трьохвимірному розумінні: територіальному, соціокультурному та особистісному) дає можливість пояснити специфіку етнічних ідентифікаційних процесів у пограничних регіонах, зрозуміти особливості формування етнічної ідентичності в українському соціокультурному просторі.

Феномен пограниччя відіграє важливу роль у взаємодії країн, що мають в своєму розпорядженні спільний кордон. Тому пограниччя виступає не лише чинником дистанції, але і є засобом взаємозв'язку цих країн. А отже, і таким чином, виступає специфічним соціокультурним та етносоціальним простором, розташованим на межі культур, етносів, певних політичних утворень, що дозволяє трактувати його не тільки у територіальних, але й символічних рамках. Пограниччя – це особливий простір, який не належить повністю ні до однієї з взаємодіючих країн. Але саме цей простір і забезпечує можливість різного роду міждержавних комунікацій та відносин.

Список використаної літератури

1. Бреский О., Бреска Щ., От транзитологии к теории Порганичья. Очерки деконструкции концепта “восточная Европа”. – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – 336 с.
2. Кочан В.М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX-XX вв. / В.М. Кочан // Вестник СевГТУ. Философия: Сб. науч. тр. – 2008. – Вып.86. – С. 70-73.
3. Кочан В.М. Типология пограничья / В.М. Кочан // Культура народов Причерноморья. – 2008. – № 124. – С. 165-168.
4. Сухомлинов О.М. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему – Донецьк: ТОВ „Юго-Восток Лтд”, 2008. – 212 с.
5. Parker B. Toward an Understanding of Borderland Processes/ B. Parker// American Antiquity. Vol. – 71. – №1. – 2006. – С. 41-45.